É. Kiss Katalin

Brassai Sámuel és a magyar generatív mondat szerkezet

Brassai Sámuelnek köszönhetjük a magyar mondat szerkezetének felismerését. Brassai ugyan magyar mondattani tanulmányaiban, például az 1852-53-as *Tapogatódzások a magyar nyelv körül* című cikksorozatában, majd az 1860-65 között megjelent *a magyar mondat* című tanulmányában nem a mondat szerkezetének, hanem csupán a mondat szórendjének leírását ígéri, elméletében – a generatív nyelvészet felfogásához hasonlóan – a szórend nyilvánvalóan másodlagos, levezetett jelenség: a mondat szerkezet tükröződése. A mondat tehát nála nem elemek meghatározott egymásutánjából, láncából áll, hanem tömbökből, szerkezeti egységekből épül fel, amelyek szintén tovább tagolhatók. A magyar szórend részleges kötöttsége és viszonylagos szabadsága abból adódik, hogy a tömbök helye a mondatban kötött, de a tömbökön belül az azonos szerepű összetevők sorrendje szabad. Egyes tömbök jelenléte kötelező, mások el is maradhatnak.

A magyar mondat szerkezet felismerése lehetővé tette Brassai számára, hogy az elemző szabályoknál pontosabb, explicitebb produktív szórendi szabályokat állítson fel, azaz olyan szabálysort, algoritmust fogalmazzon meg, melynek segítségével egy mondat összetevőinek minden lehetséges szórendi változata létrehozható, s minden rossz változat kizárható. Brassainak az az igénye, hogy szabályaival egy külföldi is helyes magyar mondatokat tudjon alkotni, s szabályai alapján objektíve eldönthető legyen, hogy jó-e vagy rossz-e egy adott mondat, legalább egy évszázaddal megelőzte korát.

Brassai talán legfontosabb felismerése a magyar mondat szerkezettel kapcsolatban, hogy a mondat részeinek a mondat szerkezetében elfoglalt helyét nem úgynevezett mondattani szerepük, azaz alanyi, tárgyi, határozói funkciójuk határozza meg. Nem igaz, hogy a mondat a magyarban – vagy akár univerzálisan – grammatikai alanyra és állítmányra tagolódnék. A grammatikai alannak nincs kitüntetett szerepe az ige vonzatai között.

A magyar mondat elsődlegesen Brassai szerint is két egységből épül fel. Az első egység egy vagy olykor több már ismert, tudott eszmét tartalmazó „ígehatározóból”, azaz igei vonzathoz áll, melyek „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre készítettők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják” (1860, 431). Brassai sokat kísérletezett, hogy e – ma legáltalánosabban topiknak nevezett – mondategység megnevezésére megfelelő terminust találjon: először a szokásostól eltérő értelemben vett alannak, majd *inchoatívum*-nak, később bevezetőnek, előkészítő résznek hívja. Annak megfelelően, hogy az inchoatívumban álló meghatározó már ismert eszmét közöl, többnyire határozott névelős főnév vagy tulajdonnév; határozatlan névelős főnév csak akkor szerepelhet inchoatívumként, ha egy ismert csoport valamelyik tagjára utal – azaz, ha az ige névelő *az egyik* szinonimája.

A mondatnak az inchoatívumot követő, az ígét magába foglaló második része az állítmány (1852-53) vagy *zöm* (1860-65) vagy mondandó (1874) vagy tüzetes rész (1885). E második mondat szerkezeti egység funkciója „oly cselekvénynek vagy a cselekmény oly körülményének a közlése, melyről felteszi a szóló, hogy a halló előtt nincs tudva” (1874, 72). Az új eszméken kívül azok a tudott eszmék is a zömbe kerülnek, melyeket nem tartottuk szükségesnek előkészítőül kiemelni. A *zöm* minden mondatban jelen van, az inchoatívum viszont el is maradhat. A magyarban a két mondat szerkezeti egység a *zöm* élén álló mondat hangsúly alapján különíthető el.

Brassai mondattagolása azonos a generatív nyelvelmélet keretében feltételezett alapvető mondattagolással. A magyar mondat ez utóbbi szerint is két fő egységre oszlik: egy a szó-kásostól eltérő értelemben vett alanyra (másként topikra) és egy állítmányra (vö. Kiefer 1992, É. Kiss 1987). A topik arra szolgál, hogy megnevezzen valamely, a beszélgetés univerzumában létezőnek feltételezett egyént vagy csoportot, azt amelyről a mondat állítást fog tenni. Minthogy a topic referensét létezőnek feltételezzük, olyan főneves kifejezés kell, hogy képviselje, melynek egzisztenciális előfeltevés tulajdonítható. Ilyen a tulajdonnév, a határozott névelős főnév, mely egy már ismert halmaz valamely elemére utal.

Hasonlítsuk össze a magyar mondat Brassai-féle és generatív keretben való alaptagolását! a generatív elemzésben mindössze a latinus terminológia új: a mondatot, azaz sentenciát S-ként rövidítjük; a topikként szereplő főneves kifejezést, azaz nominalis phrasist NP-ként, az állítmányként szereplő igés kifejezést (verbalis phrasist) pedig VP-ként. A generatív elmélet feltételezése szerint a topikot a predikátumból, az ige vonzatai közül emeltük ki, s ezért ott vele azonos indexet viselő üres helyet, ún. nyomot köt.

Brassai:

Generatív:

Tekintsük az alábbi mondat Brassai-féle és generatív elemzését:

(2) a. Brassai:

[Inch a tanító] [Zöm megdicsért egy gyermeket]

b. Generatív:

[top a tanító_i] [Pred megdicsért O_i egy gyereket]

A két lényegében azonos szintaktikai szerkezetből az a szemantikai értelmezés olvasható ki, hogy a mondat a (hallgató számára is ismertnek feltételezett) tanítóról szól; azt az állítást teszi róla, hogy megdicsért egy gyereket. Az is következik belőlük, hogy a mondat legerősebb, illetve egyedül kötelező hangsúlya a *meg*-re esik.

Brassai elmélete a generatív elmülethez hasonlóan azt is pontosan megjósolja, hogy a *dicsér* igéből és a hozzá tartozó vonzatokból: a *meg* igekötőből, a *tanító* alanyból és az *egy gyermeket* tárgyból hányféle mondat alkotható, azaz, ezen összetevők hányféleképpen helyezhetők el az inchoatívum-zöm vagy topik-VP szerkezetben. A *tanító* alany helyett az *egy gyermeket* tárgy is előrevihető az inchoatívumba, akkor, ha az adott gyermeket tartalmazó csoportból – pl. Az osztályról – már szó volt a társalgás során. Azaz:

(3) [Inch/Top Egy gyermeket] [Zöm/Pred megdicsért a tanító]

Sőt mindkét vonzat együtt is kiemelhető inchoatívumként – ekkor a sorrendjük tetszőleges.

(4) a. [Inch/Top a tanító egy gyermeket] [Zöm/Pred megdicsért]

b. [Inch/Top Egy gyermeket a tanító] [Zöm/Pred megdicsért]

Minthogy az inchoatívum nem kötelező eleme egy mondatnak, mindkét vonzat a zömben is maradhat (ún. egészítményként); ekkor is szabad az egymáshoz viszonyított sorrendjük.

(5) a. [Zöm/Pred Megdicsért a tanító egy gyermeket]

b. [Zöm/Pred Megdicsért egy gyermeket a tanító]

A (2) – (5) alatti mondatok ugyanazt az eseményt írják le, csak (2) az eseményt a cselekvés agenséről szóló állításként fogalmazza meg, (3) pedig a cselekvés patienséről szóló állításként. A (4) alatti mondatok az esemény mindkét szereplőjéről tesznek állítást; az (5) alattiak viszont nem valamely szereplőről szóló állításként írják le az eseményt.

Brassai elmélete, ill. A generatív elmélet azt jósolja, hogy az olyan igék esetében, melyek valaminek a létrejöttét, létrehozását, megjelenését fejezik ki, a létrejövő, megjelenő egyénre vonatkozó határozatlan névelős főnév nem emelhető ki a zömből, nem topikalizálható, hiszen nem vonatkoztatható egy már ismert csoport valamely tagjára. Az alábbi mondatpárok csillaggal jelölt tagja tehát helytelen:

(6) a. [Zöm/Pred Született egy gyerek]

b.* [Inch/Top Egy gyerek] [Zöm/Pred született]

(7) a. [Zöm/Pred Rajzoltam egy kört]

b. [Inch/Top Egy kört] [Zöm/Pred rajzoltam]

(A helytelen (6b) és (7b) mondatokban az ige van a zöm kezdetét jelző főhangsúly. Ha a határozatlan névelős főnév viseli a főhangsúlyt, akkor nem az inchoatívumban, hanem a zöm élén áll, ami megengedett).

A zöm belső szerkezete felismerésének az az előfeltétele, hogy belássuk, hogy az igekötő nem része az igenek, hanem vonzata (határozója). Brassai hosszan érvel az igekötő mondattani önállósága mellett – részben ugyanazokkal az érvekkel, melyekkel ma érvelünk. Pl. rámutat, hogy az igekötő önállóan is alkothat mondatot.

(8) Megetted az ételt?

Meg.

Ha az igekötőt önálló igehatározónak tekintjük, akkor a mondatzömnek állandó, invariáns szerkezete van. Ebben az ige a második szerkezeti pozíciót foglalja el. A zöm mondatfőhangsúlyt viselő első helyére egy igehatározó kerül: az, „a melyikről feltesszük, hogy megkérdené a halló vagy olvasó” (Brassai 1863-65, 197). A zöm e hangsúlyos első helyét elfoglaló igehatározót Brassai jelzőnek nevezi – e terminusra lentebb visszatérek. Jelzőként akár az igekötő, akár valamelyik más igevonzat szerepelhet. Pl.:

(9) a. [Zöm [Jelző a tanító]dicsért meg egy gyermeket]

b. [Zöm [Jelző egy gyermeket]dicsért meg a tanító]

c. [Zöm [Jelző Meg]dicsért meg egy gyermeket a tanító]

Míg az inchoatívum/topik több igehatározót is tartalmazhat, „a tudandó határozók közül csak egy járulhat az ige eleibe mint jelző.” a jelző helye üresen is maradhat – ekkor az ige esik a főhangsúly. Erre akkor kerül sor, ha „az ige maga egyedül jeleli a tudandó eszmét”, vagy ha „a maga erején fontos”. Pl.

(10) [Inch a tanító] [Zöm bízik a gyermekben]

Azok az igehatározók, melyek nem kerültek sem inchoatívumi, sem jelzői pozícióba, az ige mögött állnak mint egészítvények. Íme tehát a teljes Brassai-féle mondat szerkezet: (A nem kötelező mondatrészeket zárójelbe teszem.)

(11) M

A predikátum generatív felfogásban is ugyanazokból az elemekből épül fel, mint Brassainál – bár némileg eltérő tagolódást tulajdonítunk neki.

A Brassainál jelzőnek nevezett mondatrész mai neve fókusz. Azt feltételezzük, hogy a fókusz-ként álló igevonzat eredeti helye is az „egészítvények” között van, azaz az igét valamennyi vonzatával együtt az igés kifejezés V' (vé-vonás)-nak nevezett csomópontja alatt generálhatjuk. A V' alól fókusznak kiemelt összetevő is nyomot hagy a V' szerkezeti egységen belül. A predikátum szerkezete generatív felfogásban a következő: (Az igevonzatokat, valamint az igehez tartozó szabad határozókat XP szimbólummal jelölöm, minthogy tetszőleges kategóriájú kifejezések (phrasisek).)

(12)

Pl.

(13) [Top a gyermeket_i] [VP [Fókusz a tanító_j] [V' dicsérte meg O_i O_j]]

Amellett, hogy az ige és az igét követő összetevők egy szerkezeti egységet alkotnak, azzal érvelhetünk, hogy bizonyos szintaktikai műveletekben – például törlésben, mellérendelésben – együtt vesznek részt. A generatív nyelvészetben szintaktikai műveletek köztudomásúlag csak összetevőkön végezhetők. A következő példában az igét együtt töröljük az öt követő igevonzatokkal – következtetésképp egy összetevőt: V'-et kell, hogy alkossanak.

(14)

Az alábbi példában az igét és egészítvényeit (azaz a V' mondatösszetevőt) mellérendelésnek vetjük alá:

(15)

Ma már – Kálmán et al. 1989-es tanulmányának köszönhetően – Brassainál egyértelműbben tudjuk jellemezni a fókusz hangsúlyát. A fókusz/jelző hangsúlyának nem az a legfontosabb ismérve, hogy a mondatban minden más hangsúlynál erősebb, hanem az, hogy megszünteti, „kiirtja” a fókuszt követő ige hangsúlyát.

Ma már a Brassai-féle, mind a (12) alatti generatív szerkezetnek némileg problematikus eleme, hogy a zöm az első, ige előtti pozíciójában az igekötők és a nem igekötői vonzatok szemantikailag eltérő funkciót töltenek be: az igekötő általában a mondat befejezettségét és az ige nyomatékosságát jelöli, a zöm élén álló nem-igekötői vonzat viszont fókusz, azaz olyan

operátor, mely azonosítja egy releváns halmaz valamennyi részhalmazát, és kizárja a maradékot. Hasonlítsuk össze a (16a)-ban és (16b)-ben a zöm első elemének szemantikai szerepét:

(16).a. [Inch/Top a tanító] [Zöm/VP [meg] dicsérte Pétert]

b. [Inch/Top a tanító] [Zöm/VP [Pétert] dicsérte meg]

A (16a, b) alatt ábrázolt szerkezet keretében a zöm/VP első egységéhez nem rendelhető invariáns szemantikai tartalom. E probléma kiküszöbölésére több megoldás is kínálkozik. Feltételezhetjük, hogy a zöm élén álló főneves kifejezés, illetve igekötő értelmezése közötti különbséget a főneves kifejezések és igekötők eltérő szemantikai sajátosságai okozzák. Azért csak a főneves kifejezést értjük e pozícióban fókuszoperátorként, mert a fókuszoperátor funkció csak individuumot megnevező főneves kifejezés sajátja lehet, hiszen olyan műveletet jelöl, melynek során individuumok halmazából azonosítunk egyet a többi kizárásával. A Pétert fókuszba helyezése során például gyerekek halmazán végezzük el az azonosítást-kizárást: a releváns gyerekek közül Pétert azonosítjuk, a többit pedig kizárjuk mint olyat, melyre a predikátum igaz. Igekötői fókusz esetén a halmazképzés – valamely részhalmaz azonosítása – a kiegészítő részhalmaz kizárása művelet sor nem végezhető el, ezért az igekötő fókuszba emelését egyszerűen csak nyomatékosításként értelmezzük; úgy értjük, hogy az igekötő+ige szemantikai egység nyomatékos voltát jelöli.

A fókusz és az igekötő ige előtti helyzetben való kiegészítő megoszlásának egy alternatív leírási módját mutatta meg Bródy Mihály (1990). ő azt javasolja, hogy az ígés kifejezés, a VP élén, közvetlenül az ige előtt csak igekötőt engedjük meg. Fókuszoperátor esetén a VP fölött feltételezzünk egy fókuszos kifejezést: FP-t is. A fókuszoperátor helye ennek élén: közvetlenül az FP csomópont alatt, a VP előtt volna. A fókuszoperátor mondattani sajátossága, hogy magához vonzza a ragozott igét, azaz az ígének a VP-ből, az igekötő mögül a fókusz mellé való emelését idézi elő. Hasonlítsuk össze (17a) és (17b) szerkezetét:

(17)b. S

Ejtsünk szót Brassainak az ige előtti igeekötőre, illetve fókuszra alkalmazott ‘jelző’ terminusáról is! a jelző terminust Brassai azzal indokolta, hogy az ige előtti összetevő „valósággal abban a viszonyban áll az igéhez, a miben a névmellék a főnévhez. Azaz, a jelző egy eszmévé forr össze a jelzettel és ez az ikerfogalom határozottabb, élénkebb képet ébreszt, mint a jelzett szó magában” (Brassai 1863, 201).

Brassinak ezt az érvelését eleinte szokatlannak találtam, de Alberti Gábor egy 1997-es tanulmánya arról győzött meg, hogy Brassainak lényegében igaza van. Alberti a mondatrészeket predikatív (azaz jellemzést végző) és referáló (azaz megnevező) elemekre osztja. Az ige, a melléknév, a határozószó, de a pusztá főnév is predikatív elem; a főnevet csak a determinánsa teszi referálóvá. A referáló kifejezéseknek az ige mögött, a V’ pozícióban vagy a topikban a helyük. Az olyan igei vonzatoknak, melyek nem képesek referálni, azaz, valamely egyénre, csoportra vagy halmazra utalni, a fő predikatív elemhez: az igéhez kell csatlakozniuk, azaz az ige elé kell kerülniük. Az igeekötőket tehát valóban mind mondattani helyzetük, mind szemantikai szerepük a melléknévi jelzővel rokonítja: mindkét mondatrésztípus predikatív fejhez járuló predikatív módosító elem: az igeekötő a VP igei fejét, a melléknévi jelző pedig az NP fejét módosítja, s mindkét összetevő megelőzi az általa módosított predikatív elemet.

Az eddigiekben a mellett érveltem, hogy Brassai mondat szerkezete és a generatív mondat szerkezet lényegében azonos, attól eltekintve, hogy a mondatzömöt a generatív nyelv elméletben nem három részre tagolják, hanem kettőre: a fókuszra és egy igével kezdődő V’ mondat szakaszra.

Valójában Brassai mondat elmélete egy ponton kiegészítésre szorul – anélkül, hogy lényeges vonásait módosítanunk kellene. Brassai kritikusai hamar észrevették, hogy bizonyos mondatokban az ige előtt, a mondatzöm elején nem egy, hanem egynél több hangsúlyos összetevő is állhat. Pl.

(18) [Inch Az árvíz][Zöm [Jelző egészen el] [folyt]]

Brassai azzal próbálta az efféle mondatokat megmagyarázni és elméletét megvédeni, hogy a két hangsúlyos ige előtti szó valójában egy összetevőt alkot: az *egészen* az *el*-nek a módosítója, fokhatározója. A fenti példa esetében ez valóban elképzelhető, azonban a magyarázat nyilvánvalóan nem terjeszthető ki az alábbi esetekre:

(19) a.[Inch a tanító] [Zöm minden órán sok gyermeket megdicsért]

b. [Inch a tanító] [Zöm minden órán Pétert dicsérte meg a legjobban]

Brassai nem ismerte fel, hogy a mondat állítmányi részében a fókusz előtt – vagy fókusz hiányában az igekötő előtt – kvantorok, azaz számosságot, mennyiséget, gyakoriságot, fokot-mértéket kifejező összetevők is állhatnak, így a mondat állítmányi részét nemcsak igés kifejezés (VP) vagy egy VP-t is magába foglaló fókuszos kifejezés (FP), hanem egy mindezeket magába foglaló kvantoros kifejezés (QP) is alkothatja. Mint az alábbi példa tanúsítja, kvantoros kifejezésből több is állhat az FP/VP előtt:

(20)[Topik a tanító] [QP minden órán [QP sok gyermeket [VP meg [dicsért]]]]

Íme a kvantoros kifejezések néhány további jellegzetes típusa:

(21)a. [Topik a tanító] [QP mindenkit [VP megdicsért]]

b. [Topik Marit] [QP gyakran [VP meglátogatom]]

c. [Topik Mariban] [QP teljesen [VP megbízom]]

A magyar nyelv egyik legegényibb vonása, hogy a kvantorok és egyéb operátorok a mondat-szerkezetben előtte (és fölötte) állnak a hatókörökül szolgáló mondatszakasznak – ezért a kvantorok hatóköre egyértelműen kiolvasható a mondatból. Míg az alábbi mondatok indoeurópai megfelelői például kétértelműek, a magyarban a szórend egyértelműsíti őket:

(22)a. [QP Sokan [QP többször is [VP látták a filmet]]]

b. [QP Többször is [QP sokan [VP látták a filmet]]]

(22a)-ban a két kvantor közül a *sokan* a nagyobb hatókörű, s így a mondat azt jelenti: ‘sok személyre igaz, hogy több alkalommal is látta a filmet’. (22b)-ben viszont a *többször is a* nagyobb hatókörű; következésképp a mondat jelentése: ‘több alkalommal is volt, hogy sokan látták a filmet’.

Mindezek fényében a generatív mondat szerkezet a következőképpen módosítható:

(23) S

Összegzésül elmondhatjuk, hogy Brassai ugyanazt a célt tűzte ki magának majd másfél évszázaddal ezelőtt, mint a mai magyar generatív nyelvészek: megállapítani a magyar mondat szerkezetét, s abból elvonatkoztatni azokat a szabályokat, melyekkel egy mondat fő összetevőinek minden lehetséges szórendi változata előállítható, rossz változat viszont egy sem. Brassai megtette a legfontosabb lépéseket e mondatszerkezet felállításában: azonosította a mondat topik-predikátum tagolódását, s a predikátumrészben felismerte a kulcsszerepet játszó ige előtti fókuszpozíciót. A generatív nyelvészet Brassainál tovább jutott a mondat predikátumrészének vizsgálatában; pontosította szerkezeti egységeinek egymáshoz való viszonyát, s a fókuszpozíció előtt kvantorpozíciókat is azonosított. Az, hogy Brassai nem tudta a mondatleírás minden részletkérdését megoldani, természetesen nem érvényteleníti elméletét; hiszen az a tudományos kutatás szokásos, természetes menete, hogy egy elmélet felállításakor először a vizsgálandó jelenség alapeseteit törekszünk megmagyarázni, s a látszólagos kivételeket félretesszük a további kutatások számára. Így látták ezt a legkitűnőbb magyar mondat-tankutatók, Simonyi Zsigmond és Klemm Imre Antal is, akik szintén beépítették Brassai eredményeit grammatikáikba. Brassai magyar mondat-tani felfedezései nemcsak a múlt és jelen; minden elkövetkezendő magyar grammatika számára is megkerülhetetlenek lesznek.

Irodalom

Alberti Gábor (1997) *Restrictions on the Degree of Referentiality of Arguments in Hungarian Sentences*, *Acta Linguistica Hungarica*, 44, 3–4. sz.

Brassai Sámuel (1852–53) *Tapogatódzások a magyar nyelv körül*, *Pesti Napló*, 802, 803, 861, 862, 877, 878, 885. sz.

Brassai Sámuel (1860) *a magyar mondat*, *Akadémiai Értesítő* 1, 279–399.

Brassai Sámuel (1863–65) *a magyar mondatról II–III*, *Akadémiai Értesítő* 3, 3–128, 173–409.

Brassai Sámuel (1874) *Laelius. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a latin auctorokat?* Kolozsvár.

Brassai Sámuel (1885) *a mondat dualizmusa*, Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 12. sz.

Brassai Sámuel (1888) *Szórend és accentus*, Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 14/9.

Bródy Mihály (1990) *Remarks on the Order of Elements in the Hungarian Focus Field*. Approaches to Hungarian IV, JATE, Szeged, 95–112.

Kálmán C. György et al. (1989) *a magyar segédigék rendszere*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 17, 49–103.

Kiefer Ferenc (szerk.) (1992) *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

É. Kiss Katalin (1987) *Configurationality in Hungarian*, Reidel, Dordrecht, 1987.